

ПРАВА ЛЮДИНИ ТА БЕЗДОМНІ ОСОБИ: ГОЛОВНІ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНІ СМИСЛИ

Інна Єрмакова, старша викладачка кафедри журналістики Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Костянтин Шендеровський, кандидат наук соціальних комунікацій, доцент кафедри соціальних комунікацій Інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Катерина Ярьсько, завідувачка кафедри управління соціальними комунікаціями, кандидатка педагогічних наук, доцентка Харківський національного економічного університету імені Семена Кузнеця.

Не всі люди бездомні, але всі бездомні – люди. Від цієї позиції слід відходити, якщо готуєте матеріал про людей, які не мають дому. Чому ця тема вкрай актуальна, як підготувати якісний матеріал і не нашкодити – у цій лекції.

ПЛАН ЛЕКЦІЇ

1. Про бездомних в медіа як критерій утвердження право людяності.
2. Бездомність в Україні як явище і персоналізована ситуація, що одночасно має політико-економічне, соціальне, комунікаційне та правове коріння.
3. «Вони самі винні» та «їх спіткало нещастя» як два виміри суспільних стереотипів.
4. Медіатехніки та правила саморегуляції медійної діяльності з метою не знецінення людини в бездомному/бездомній.

1. ПРО БЕЗДОМНИХ В МЕДІА ЯК КРИТЕРІЙ УТВЕРДЖЕННЯ ПРАВОЛЮДЯНОСТІ.

Українські мас-медіа демонструють небайдужість до соціальної проблематики, проявляють лояльність до соціальної та правозахисної журналістики. Однак на тлі активної, дієвої, конструктивної, інклюзивної медіапрактики в цілому вітчизняна медіадіяльність програє: питання бідності, бездомності не формують порядку денного українських видань/каналів; не існує норм, правил національної стратегії протидії бездомності за допомогою медіа; життя бідного, бездомного населення не є цікавою або значущою для медіа темою; медіа не можуть або не бажають донести до суспільного розуміння загрозу бідності, бездомності.

Більшість в українських медіа, як і більшість в українському суспільстві зневажають, обходять людей, що живуть на вулиці. Ніби перелякані ними, люди в «медіа» та люди серед «аудиторії» створюють людські перешкоди для людини. А чи потрібно? Потрібна не стільки актуалізована кожним днем людського життя медіатема «про бездомних», скільки налаштованість медіаіндустрії змінювати людський страх – на інтерес, людську розгубленість – на конструктивне рішення.

Демократія та свобода, гідність та справедливість – це природні цінності, які називаються праволюдністю! Живемо в час, коли відсутність людяності – те, що об'єднує українську владу, а пересічній людині найважче змінювати себе та свої стереотипи поведінки. Серед найбільш дискримінованих та стигматизованих у суспільстві та медіа перебувають бідні як *маргінальні*, бездомні як *бомжі*, ув'язнені як *зеки*, люди із психічними хворобами як *ідіоти*, літні люди як *старі*, люди з інвалідністю як *каліки* та інші. Порушення прав бездомних у суспільному житті, в громаді, а відтак і в інформаційному просторі потребує зосередженої людяної уваги медіапрацівників.

І базова значуща медіаідея надзвичайно проста: *ніхто в сучасному світі не застрахований від бездомності чи бідності, хвороби чи насильства... Ніхто!*

Моделі взаємодії медіа та аудиторії в сучасному суспільстві побудовані на принципах соціальної та правозахисної журналістики (інклюзивна та адвокаційна), на засадах співучасті [131], розширення участі аудиторії в публічних дискусіях з використанням новітніх інформаційно-комунікаційних технологій, у діяльності як традиційних медіа, так і на базі незалежних від них електронних ресурсів, інтернет-медіа. Ми бачимо все більше соціально-правозахисної практики медіа, в якій медіапрацівники засвоюють категорії співучасті, роблять контент, який не тільки звертається до емпатії аудиторії, а й формує відповідного рівня соціальну користь [132, 133, 134]. Ми знаходимо подібне і в конструктивній журналістиці (Solutions Journalism) [135, 136], і в журналістиці зцілення. До нових моделей журналістики ми зараховуємо вуличні видання як конструктивний прояв журналістики відданості та інклюзивності [137, 138, 139, 140].

Водночас, за словами дослідниці Т. Кузнецової, «*політичні конфлікти, економічна криза, природні катаклізми додали в комунікативно-інформаційний простір України відчуття небезпеки, синдром втоми, невизначеності, що породжує агресію та злість. Глобалізаційні процеси та культурно-світоглядна концепція постмодернізму, сприяючи тиражуванню низькопробної маскультури, призводить до нівелювання національно-культурних домінант, абсолютизації гедоністичних цінностей, трансформації традиційних стереотипів*» [141, с. 241].

Медіапроблема більшості медіапроектів, на нашу думку, полягає в бажаннях, завданнях знайти прості та легкі одномоментні шляхи довгострокового медіапросування. Як наслідок, у багатьох медіапродуктах, особливо електронних, багато загравань з віртуальністю, абсурдністю, маргінальністю, баналізації соціальних тем та дискримінації вразливих соціальних груп. Та людині цікава людина, і краще сприймаються матеріали, в яких апелюють до справедливості. Скільки часу та яких додаткових умов потрібно українським мас-медіа, щоб досягти нового, стратегічного якісного рівня соціально значущої медіапрактики, без ігнорування, замовчування життя окремих соціальних груп, наприклад, бездомних? Чи можлива в Україні консолідація журналістів, медіапрацівників навколо місії не тільки інформувати про бідність, злидні, бездомність, а й допомагати людям із них вибиратись?

¹³¹ Соколова К. Журналістика співучасті: визначення, загальна характеристика, умови функціонування / Шевченківська весна – 2015 : Соціальні комунікації / Київ. нац. ун-т; Ін-т журналістики. – К., 2015.

¹³² Ліберальний дискурс мас-медіа: Навчальний посібник / За загал. ред. В.Ф.Іванова. – К.: Академія Української Преси, 2011. – 168 с.

¹³³ Правозахисна або адвокаційна журналістика: концептуальний підхід становлення та розвитку медіадіяльності / Права людини та мас-медіа в Україні: Конспекти лекцій [Текст] / Авт. кол. – За ред. Виртосу і., Шендеровського К. – Київ, 2018.

¹³⁴ Хілгартнер С., Віск Ч. Л. Зростання і занепад соціальних проблем: концепція публічних арен // Засоби масової комунікації і соціальні проблеми. Казань, 2000. С. 18-53.

¹³⁵ Powers J. Maltreatment Among Runaway and Homeless Youth [Text] / J. Powers, J. Eckenrode, B. Jaklitsch // Child Abuse & Neglect. –1990. – Vol. 14. – P. 87–98.

¹³⁶ Що таке конструктивна журналістика і чому вона необхідна в складні моменти історії / Інше / Дослідження / Головна // Інститут масової інформації. – Режим доступу: <https://imi.org.ua/> (19.03.2020). – Назва з екрана.

¹³⁷ Big Issue founder John Bird to join House of Lords / Political // The Guardian [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.theguardian.com/politics/> (15/10/2015) – Назва з екрана.

¹³⁸ Oslo [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://www.facebook.com/Oslo-84906573791/info/?tab=page_info – Назва з екрана.

¹³⁹ Гордієнко Т. Конструктивна журналістика – це не прикрашання світу, а спроба показати його з усіх боків / Інтерв'ю / Інфопростір // Детектор медіа. – Режим доступу: <https://detector.media/> (05.07.2018). – Назва з екрана.

¹⁴⁰ Соха В. Вуличні видання як метод соціальної інклюзії безпритульних людей (на прикладі львівського вуличного журналу “Просто неба”). Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mtpsa/2009_15/Soha.pdf

¹⁴¹ Кузнецова Т. В. Аксіологічні моделі мас-медійної інформації: монографія / Т. В. Кузнецова. – Суми: Університетська книга, 2010. – 304 с.

2. БЕЗДОМНІСТЬ В УКРАЇНІ ЯК ЯВИЩЕ І ПЕРСОНАЛІЗОВАНА СИТУАЦІЯ, ЩО ОДНОЧАСНО МАЮТЬ ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНІ, СОЦІАЛЬНІ, КОМУНІКАЦІЙНІ ТА ПРАВОВІ КОРИННЯ

До «бездомних осіб» належать особи різного віку, стану здоров'я, особи з різними причинами того, чому вони опинилися на вулиці тощо. Наприклад: люди з інвалідністю, особи пенсійного віку, ті, які постраждали від торгівлі людьми, нещасних випадків природного чи техногенного характерів, війни, особи, які перебували у місцях позбавлення волі, особи, до втрати житла яких призвели сімейні конфлікти тощо [142]. Їх потрібно відрізнити від жебраків (медіатема торгівлі людьми). Їх потрібно також відрізнити від бідних, особливо літніх людей.

З німецької мови «бездомний, безпритульний» дослівно перекладається як «той, хто втратив дах». Внутрішній стан «бездомних» людей можна глибше збагнути, якщо уявити собі людину серед стін умовного житла – життя без даху над головою, без захисту згори від небезпек, негоди. Така собі «приватна територія», яка є і незахищеною і не захищає людину, людське. Напевно, тому бездомний з легкістю вкладається спати будь-де, головне, щоб «згори» було хоч щось. Їм потрібен дах! [143, с. 155]

Серед історичних закономірностей сприйняття бездомних найбільш широкою є *криміналізація* бездомності та *стигматизація* або *маргіналізація* бездомних. Зазначене тісно переплетено з розвитком репресивного владного регулювання соціальних процесів.

Бездомні поряд з іншими соціальними категоріями з більшістю населення міст (*авторське дослідження по Вінниці, Києву, Харкову*) сприймаються як потенційні злочинці чи просто як загроза громадському порядку, яку необхідно вирішувати шляхом залучення правоохоронних органів. Бездомних часто сприймають як небезпеку для громади, або як девіантів (відповідно, їх треба покарати), або як людей із психічними порушеннями (відповідно, їх треба ізолювати від суспільства).

Наприкінці XIX ст. Герберт Спенсер (Spencer, 1873) писав, що «*п'яниця, який думає лише про хвиливі задоволення і нехтує завтрашніми бідами, чи марнотратник, який шукає негайних насолод ціною майбутньої бідності*» перебувають на найнижчих щаблях соціального розвитку і гальмують прогрес людської раси. Хоча сьогодні наука не визнає генетичних передумов бродяжництва, та й «бродяжний характер» бездомних нам мало про що говорять, якщо ми аналізуємо проблему як відсутність житла. Все ж культурні пояснення не можна ігнорувати, бо вони мають реальні соціальні наслідки.

Дослідниця А. Рябчук наголошує на тому, що не лише наявність маргінальних прошарків населення, а й негативне ставлення до них «*притаманне усім дотепер знаним суспільствам... Чи не кожна держава має репресивну функцію, спрямовану на регулювання девіації... Можна навести приклади законодавчого розрізнення «добрих» і «поганих» бідних, як-от у Кембриджському статуті 1388 року, за яким лише неприцездатним бідним видавали «ліцензію» на жебракування (а церковні парафії мали обов'язок їх утримувати), натомість волоцюг переслідували й навіть вбивали. Російські міста, починаючи з XIII ст., систематично борються з бродяжництвом шляхом запровадження системи подорожніх документів для підтвердження походження та наявності постійного місця проживання. У XVII ст. із запровадженням кріпацтва сформувалася централізована система державного нагляду, яка обмежувала свободу пересування бідних подібно до радянської системи приписки. Цікаве в цьому контексті «Положення про кримінальні і виправні покарання» (Уложение о наказаниях уголовных и исправительных, 1845 року: статті 950–954): «Волоцюга, який не пам'ятає свого походження або з будь-якої іншої причини вперто відмовляється повідомити про своє звання, становище і постійне місце проживання, або який при допиті дав неправдиве свідчення, присуджується до передачі до виправного арештантського відділення... віддачі в виправне арештантське відділення на чотири роки, після чого (як і у випадку неспроможності до роботи в*

¹⁴² Про затвердження Основних напрямків запобігання бездомності до 2017 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 13.03.2013 р. № 162 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 22. – Ст. 743.

¹⁴³ Шендеровський К.С. та інші. Медіакомунікації та соціальні проблеми: Збірка навчально-методичних матеріалів і наукових статей в трьох частинах. Частина перша / Упор., ред. К. С. Шендеровського / Київ. нац. ун-т; Ін-т журналістики. – К., 2012.

арештантських відділеннях) засилається до сибірської чи іншої віддаленої губернії згідно з рішенням Міністерства внутрішніх справ. Жінок віддають у тюрму на той самий термін, а потім засилають у Сибір. Окрім цього покарання, за неправдиве свідчення про свій стан, звання і місце проживання, волюцюг додатково карають різками від 30–40 ударів». [144]

У найзагальніших рисах причини негативного ставлення до бездомних пояснює теорія стигми Ервіна Гофмана, який до «стигматизованих» людей зараховує, зокрема, осіб із фізичними або психічними порушеннями, соціальних девіантів (жінок, які надають секс-послуги, людей із наркотичною залежністю, злочинців, гомосексуалів), осіб із нестандартною зайнятістю та поведінкою (джазових музикантів, богему, працівників на карнавалах, «тих, хто живе на пляжах»), небезпечні соціальні класи (волюцюг і «міських нерозкаяних бідних»).

Різко негативне ставлення до бездомних особливо характерне для фашистської ідеології, де їх сприймають як загрозу суспільному порядку і гармонії. Для нацистів бездомні належали до «асоціалів», яких ще у 1933 році почали відсилати до концтаборів на примусові роботи, нашиваючи на їхній тюремний одяг чорні трикутники. До того ж над ними проводили медичні експерименти, щоб обґрунтувати «генетичну спадкованість бродяжництва», стерилізували їх і застосовували евтаназію. *«Навіть у демократичній Швеції за правління соціалістичного уряду з 1930-х до 1970-х років діяла державна програма стерилізації маргінальних груп (Broberg and Roll-Hansen, 2005)»* [145].

У радянській ідеології й практиці так звані «бомжі» (сам термін вперше зустрічаємо у звітах радянських органів МВС у 1970-х роках) і «дармоїди» (рос. «тунеядцы») також протиставляються «нормальним людям» (Указ Президії Верховної Ради РСФСР від 4.05.1961 р.) «Про посилення боротьби з особами, котрі ухиляються від суспільно корисної праці й ведуть антисуспільний, паразитичний спосіб життя»). Бродяжництво визначали як «існування на нетрудові доходи, ухиляння від суспільно корисної праці, відсутність визначеного місця проживання, ведення бездомного способу існування», а нетрудовими доходами вважали «доходи, отримані без докладання особистої праці або у заборонений нормами спосіб, або спосіб, який хоч прямо і не заборонений, але засуджується комуністичною мораллю». Радянські авторитарні тенденції у вирішенні соціальних проблем заслуговують на особливу увагу, адже, згідно з радянською ідеологією, з подоланням капіталістичних класових антагонізмів мали б зникнути ті соціальні проблеми, які були їхнім продуктом (алкоголізм, бродяжництво, дармоїдство), так само, як мала б зникнути потреба в поліцейському контролі й державному каральному апараті. У «соціалістичному» суспільстві, яким його вважали радянські партійні діячі, злочинці не могли бути «продуктом» структурних чинників. Відповідно, причину шукали або в самих злочинцях як аморальних чи хворих, або ж у мікросоціальному оточенні (сім'ї, колі друзів, трудовому колективі), або у «пережитках» старого ладу.

Бездомні ніде й ніколи не користувалися доброю репутацією. Не лише в Україні, а й у світі загалом. Величезна соціальна дистанція сформувала у свідомості громадян стереотип «бомжа» як аморального, асоціального та мало не кримінального елемента. Благополучні люди дивляться на них, як на сміття, непотріб і швидше кинуть кістку бродячому псу, ніж шматок хліба жебраку. Їм байдуже, з якими проблемами безпритульні стикаються щодня. Що вони відчувають? Страх бути знехтуваними, а то й побитими, сором за те, що змушені злидарювати. Нестерпність соціальної ізоляції. Ігнорування, зверхнє ставлення, презирство й агресію з боку інших людей, які вважають себе нормальними [146, 147, 148, 149].

¹⁴⁴ Рябчук А. Криміналізація бездомності на пострадянських теренах / Криміналізація соціальних проблем // журнал «Спільне», №1, 2010. Режим доступу: <https://commons.com.ua/uk/kriminalizatsiya-bezdomnosti-na-postradyanskih-terenah/> (04 квітня 2018) – Назва з екрана.

¹⁴⁵ Рябчук А. Криміналізація бездомності на пострадянських теренах / Криміналізація соціальних проблем // журнал «Спільне», №1, 2010. Режим доступу: <https://commons.com.ua/uk/kriminalizatsiya-bezdomnosti-na-postradyanskih-terenah/> (04 квітня 2018) – Назва з екрана.

¹⁴⁶ Рябчук А. Бездомні Києва: їх власна вина, випадок долі чи побічний ефект переходу до капіталізму? / Режим доступу: <http://chapeye.livejournal.com/320607.html> – 25.11.2007- Назва з екрана.

¹⁴⁷ Соха М. Не бачити в людині «Бомжа» / Ref-лекція / Режим доступу: <http://elekcii.org/ref-lekciji/ne-bachiti-v-ljudini-bomzha.html> – 10.10.2010- Назва з екрана.

¹⁴⁸ Посібник з питань безпритульності / Проект «Львів – Варшава – Гаага» за краще управління наданням допомоги соціально вразливим мешканцям (безпритульним) Львівської області. – Львів, 2007. – с.57. Електронна версія: <http://www.nardop.org.ua/lviv/1.htm>

¹⁴⁹ Кабаченко Н. В. Бездомність: концепції та визначення / Н. В. Кабаченко // Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. – 2006. – № 3. – С. 220 – 225.

Тенденція в європейському просторі визначена періодом кінця 50-х – серединою 70-х років, коли на *зміну репресивним підходам (політикам) боротьби з бездомними приходять підходи видимості суспільної турботи про цих людей*. Загальна владна регулююча функція трансформується в локальні, місцеві політики, а суспільна увага зміщує акценти зі сприйняття бездомних як соціальної групи до розуміння окремого бездомного чи бездомної. Іншими словами, радикальні дії влади поступаються консервативним та ліберальним поглядам. Попри цю тенденцію, у країнах колишнього СРСР, як зауважують дослідники, продовжує розвиватись пом'якшена або лібералізована репресивна політика щодо бездомних, а саме: коли раніше бездомність була поза законом і вважалася кримінальним злочином, то нині у відсутності постійного місця проживання й стабільної зайнятості немає нічого злочинного; натомість «покарання» бездомних є протизаконним, тому відверто репресивні формулювання («боротьби з соціальним паразитизмом») заміняють на м'якші («профілактики можливих правопорушень») чи навіть створюють видимість «турботи» про бездомних («соціальне патрулювання», «облік з метою забезпечення прав і свобод бездомних громадян»). Крім того, якщо десь бездомних і можна вважати «зайвими людьми», яких намагаються «усунути» шляхом репресивної політики, то в сучасному українському суспільстві бездомні є складовою міського життя (зокрема, виконують функції здешевлення робочої сили й стримування можливого невдоволення дедалі більшою нерівністю, нагадуючи, що «могло бути й гірше»), тому сучасна репресивна політика не має на меті «усунення» бездомних, а лише їхню максимальну маргіналізацію.

Хтось, може, й справді сам винен у тому, що ночує в підвалі, бо для нього, крім того, щоб пити алкогольні напої, інших принад не існує. Однак, за статистикою, велика кількість бездомних з'явилася внаслідок квартирних махінацій. Не обов'язково з вини аферистів, нерідко просто з волі «добрих» родичів. Більшість безхатченків розлучені або не одружені, вдови та вдівці, сироти при живих дітях. Ті, хто (Вінниця та Київ) переймається долею безпритульних, наводять ще одну цікаву статистику: серед них майже 40% людей із середньою спеціальною освітою, 30% – з середньою, 20% – з вищою. Трапляються і колишні професори, і музиканти, і актори. Але то було в минулому житті, коли в них були домівка, сім'я, робота. Ще до того, як вони потрапили в складну життєву ситуацію або не змогли розв'язати конфлікт (для абсолютної більшості) із родичами. А нині вони живуть просто неба. Не сподіваючись на підтримку ні людей, ані держави (висновки авторського дослідження по Вінниці, Києву, Харкову).

«Хвилі бездомності» характеризують всю історію незалежності України та тривають з різною інтенсивністю та проявами і до сьогодні, набувають загальних ознак як постійна або довготривала соціально-правозахисна проблема в українському суспільстві без належного суспільного досвіду розв'язання або вирішення. Крім іншого, розуміння, сприйняття бездомності ускладнені жебрацтвом, яке має розглядатись окремо, бути відмежованим від бездомності через головну суть: жебрацтво як вид торгівлі людьми (експлуатації людини людиною).

Звертаємо увагу і на закономірності, які підсилюють негативне бачення чи то розуміння, чи то вирішення соціальної проблеми бездомних, а саме: понад 40% міського населення в Україні визначили, що системно перебувають в залежності від серйозних проблем (пов'язані із правопорушеннями, сімейними стосунками, власністю на житло та погашенням заборгованостей); із цього числа 59% свідчать, що проблеми їхнього життя не вирішуються понад рік ^[150]. Результати дослідження правових проблем та потреб у територіальних громадах свідчать про те, що загальний стан суспільного життя для половини жителів є довготривалим, проблемним, некомфортним, безвихідним, що, у свою чергу, вказує на обмеження або відсутність уваги щодо бездомних та збільшує ризики для великої кількості громадян стати бездомними.

Результати загальнонаціональних опитувань також вказують на те, що дискримінації за віком та майновим станом є найбільш поширеними та видимими. Наприклад, дослідження «Українські ландшафти дискримінації» ^[151] показує, що найбільш помітними для жителів України є упередження та обмеження прав малозабезпечених

¹⁵⁰ Дослідження правових потреб та проблем у громадах (у Херсоні (Херсонська область), Северодонецьку (Луганська область), Жовтих Водах (Дніпропетровська область) та Соснівці (Львівська область). Січень–березень 2018 року. К.: Міністерство юстиції України. – 2018.

¹⁵¹ Українські ландшафти дискримінації. 2016. – Режим доступу: <https://www.prostir.ua/?library=doslidzhennya-ukrajinski-landshafty-dyskryminatsiji> – Назва з екрана.

осіб, бездомних, людей літнього віку, осіб з інвалідністю та інші. Серед тих, хто знає про дискримінацію зі свого або чужого досвіду, більше половини пов'язують її з майновим станом дискримінованого.

Ще одне дослідження «Права людини в Україні 2009–2010»^[152] показує, що передусім українці відчувають дискримінацію за майновою ознакою. А якщо ж говорити про суспільство в цілому, то більшість мешканців України вважає, що найчастіше жертвами порушень прав людини стають люди похилого віку та малозабезпечені особи.

Ми свідомо звернулись до різних досліджень 2009–2020 року та дійшли висновку, що протягом десятиріччя ситуація з бездомними в Україні залишається стабільно негативною, а ці люди наражаються на найбільшу дискримінацію та насильство.

Бездомні досить різні, враховуючи причини та наслідки бездомності. А бездомні, яких ми бачимо на вулиці, – це не показник моральної деградації людини, а результат життя поза домом, поза притулком. Через специфіку вуличного життя в бездомних виробляється низка спільних рис характеру: недовіра до оточення, зменшення соціальних контактів до мінімуму, орієнтація на задоволення своїх потреб будь-якою ціною, навіть шляхом порушення соціальних норм і законів, відсутність відчуття часу та планів на майбутнє, байдужість до того, що відбувається навколо.

Феномен бездомності – це тривалий процес, якому властиві стадії, притаманні характерні ознаки. Результатом у цьому процесі буде постійне збільшення розриву зав'язків між особою, яка опинилася в стані бездомності, та суспільством, заміна суспільно значущих цінностей на цінності вуличного життя. Бездомні, у переважній більшості (за авторськими дослідженнями по Вінниці, Києву, Харкову), усвідомлюють ускладнення можливостей легально влаштуватися на роботу, отримати медичну допомогу, освіту, судовий захист тощо – тобто фактично унеможлиблюється реалізація прав бездомною особою. Суб'єктивні наслідки полягають у психічних змінах особистості, трансформації її звичної поведінки в нові форми через адаптацію до екстремальних умов життя. Іншими словами, бездомність – це своєрідна людська позиція прийняття себе в суспільстві з різким зменшення мобільності та відсутністю правозахисту.

Ще в кінці 90-х років минулого століття в Україні панували переконання, що можливість виходу особи зі становища бездомності, повернення її до нормального способу життя залежить від того, ким особа була до того, як опинилася на вулиці, проте сьогодні більшою мірою можливість повернення залежить від допомоги «ззовні». *«Хтось, опустивши очі, проходить повз, хтось дає гривню-дві «на хліб», а хтось із огидою жахається. Скільки і яких «хтось» на сучасних вулицях і майданах, у переходах і на зупинках транспорту – важко вирахувати. Та чи принципова ця «людська математика»? Напевно, бездомні та безпритульні звикли до цього, тому й не заявляють про свої звичайні права у громаді чи суспільстві. Ці люди, громадяни, співвітчизники, живуть у своєму замкненому світі паралельно з нами. Так, це ніби паралельний світ, у який нам (з числа «хтось») входу немає»*^[153].

Соціологи, досліджуючи проблему бездомності, передусім визначають причини втрати людиною житла. Дослідники зазначають серед таких причин наступні: недостатню кількість доступного для переважної більшості населення житла, низькі заробітки, безробіття, низькі можливості впровадження у життя соціальних програм із соціальної підтримки малозабезпечених та інших категорій осіб, девіантна поведінка тощо^[154, 155, 156].

Перелік причин можна розширити, додавши природні лиха, кредити, розлучення, алкогольну, наркотичну залежності, квартирні махінації, воєнну агресію чи окупацію тощо. Причини бездомності можуть поділятися

¹⁵² Права людини в Україні 2009–2010. XI. Свобода пересування та вибору місця проживання. – Режим доступу: <http://khp.org/index.php?id=1298355020> – Назва з екрана.

¹⁵³ Шендеровський К.С. та інші. Медіакомунікації та соціальні проблеми: Збірка навчально-методичних матеріалів і наукових статей у трьох частинах. Частина перша / Упор., ред. К. С. Шендеровського / Київ. нац. ун-т; Ін-т журналістики. – К., 2012. – с.152.

¹⁵⁴ Демущина О.П. Социальная работа. – Ростов н/Д: «Феникс», 2004. – С. 171.

¹⁵⁵ Головин В. Бездомные разных стран [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.echo.msk.ru/blog/roadmap/1181300-echo>. – Загл. с экрана.

¹⁵⁶ Мінц М. О. Бездомність: соціальний аспект / М. О. Мінц // Наукові праці. Державне управління. Політологія. – Том 130. – Вип. 117.

на об'єктивні та суб'єктивні. До об'єктивних причин належать: високий рівень бідності та глибоке матеріальне розшарування населення; ліквідація підприємств, зменшення кількості робочих місць, масове скорочення працівників; зниження ролі інституту сім'ї, культури взаємовідносин у сім'ї як основної складової суспільства; недосконалість нормативно-правової бази, в т. ч. житлового законодавства, а також незаконні операції з житлом на ринку нерухомості; підвищення плати за комунальні послуги, відсутність можливості сплатити борги за житлово-комунальні послуги; відсутність соціальної інфраструктури, що відповідає ринковим відносинам; висока вартість житла, неможливість бездомними громадянами придбати чи орендувати житло; недостатність соціального житла, соціальних гуртожитків; відсутність системи профілактики бездомності, недостатність фінансування заходів для проведення соціальної роботи з людьми з групи ризику; відсутність ефективної системи лікування алко- та наркозалежностей; незабезпечення, відповідно до законодавства, житлом сиріт та громадян, що втратили службове житло; катастрофи, збройні конфлікти та нещасні випадки.

Поширеним серед дослідників є поділ причини бездомності на зовнішні та внутрішні. До перших дослідники відносять низький заробіток, відсутність можливості придбати чи орендувати житло, низьку соціальну підтримку, насилля в родині, звільнення з місць позбавлення волі тощо. Серед внутрішніх причин дослідники зазначають низький рівень освіти, психологічні особливості, нездатність пристосовуватись до змін у суспільстві тощо [157; 158].

Разом з будинком людина втрачає відчуття безпеки, стабільності та приватності. Кабаченко Н. В. пропонує для визначення поняття бездомності спершу з'ясувати, що таке дім [159]. Поняття дому змінювалось із часом, розвитком суспільства, економіки тощо. Для розв'язання відповідних суперечностей слід звернутись до результатів досліджень таких вчених, як Тогнолі Джером, Левін Ральф Арнольд [160]. Серед доробок першого вченого – «шість аспектів дому»: вкоріненість, прив'язаність до місця; наступність, єдність та порядок; приватність, притулок, безпека і право власності; самоідентифікація та гендерні відмінності; дім як контекст соціальних і сімейних стосунків; дім як соціально-культурний контекст [161]. Таким чином, дім – це особистий, приватний простір, де людина почувається комфортно та безпечно, куди повертається, який символізує сім'ю, є засобом передачі родинних цінностей та традицій, місцем, де розгортаються сімейні та дружні стосунки. Дім – це індивідуальний простір, де людина «проживає себе», посилює свою життєвість [162]. Левін, окрім вказаних вище ознак, зазначає, що дім є ідентифікатором персонального статусу людини, її центром діяльності, конкретною структурою. Проте існує і протилежна позиція. Вважається, що дім зазвичай люди асоціюють із комфортом, приватністю, стабільністю, безпекою, матеріальними умовами життя, можливістю до самовираження, контролем над ситуацією тощо. Отже, на основі цього можна стверджувати, що, якщо людина все це отримує поза домом, проживаючи на вулиці, відносити її до категорії «бездомний» є неправильним [163]. На нашу думку, такий підхід є некоректним, адже даху над головою така людина все ж таки не має, у неї відсутнє місце, яке традиційно у суспільстві вважається домом, тому таку людину слід включати до категорії бездомних.

Вчені виділяють три форми відсутності житла: абсолютна відсутність, прихована та ризик втратити житло [164; 165]. У світі поширеною ознакою для визначення особи як бездомної є саме абсолютна відсутність житла.

¹⁵⁷ Мінц М. О. Бездомність: соціальний аспект / М. О. Мінц // Наукові праці. Державне управління. Політологія. – Том 130. – Вип. 117.

¹⁵⁸ Ільчук Л.І., Давидюк О.О. Соціальний портрет бездомних осіб // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=266:2013-04-01-14-42-39&catid=14:2010-06-03-10-32-39&Itemid=48. – 2013 р.

¹⁵⁹ Кабаченко Н. В. Бездомність: концепції та визначення / Н. В. Кабаченко // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. – 2006. – № 3. – С. 220 – 225.

¹⁶⁰ Lewin R.A. The meaning of Home among Elderly Immigrants: Directions for Future Research and Theoretical Development// Housing Studies. – 2001. – Vol. 16. – № 3. – P. 360 – 361.

¹⁶¹ Toward a Political Economy of Culture. Capitalism and Communication in the 21-st Century. Ed. by A/Calabrese and C.Sparks. Lanham, Boulder. P.21-23.

¹⁶² Стабина Н. Ю. Экзистенциальное значение пространства дома с точки зрения экзистенциального анализа А. Лэнге // Социальное обслуживание. – 2011. – № 10. – М.: ООО Издательство «Социальное обслуживание». – С. 14.

¹⁶³ Solutions Journalism Network. – Електронні дані. Режим доступу: <http://www.solutionsjournalism.org/about/solutions-journalism-what-it-is-and-what-it-is-not/> – Назва з екрана.

¹⁶⁴ Рябчук А. М. Проблеми дослідження бездомності / А. М. Рябчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/naukma/Soc/2004_32/03_ryabchuk_am.pdf

¹⁶⁵ Мінц М. О. Бездомність: соціальний аспект / М. О. Мінц // Наукові праці. Державне управління. Політологія. – Том 130. – Вип. 117.

Європейською Федерацією національних організацій, які працюють з бездомними (FEANTSA), бездомність розглядається як тривалість різноманітних обставин, які можна розцінювати як відсутність житла, що охоплює всі ті чотири попередньо охарактеризовані стани ^[166, 167].

Враховуючи зазначене вище, приходимо до висновку, що визначення поняття «бездомність», закріплене у ст. 2 Закону України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей», є дуже вузьким. У ньому бездомність розглядається як соціальне становище людини, зумовлене відсутністю в неї будь-якого житла, призначеного та придатного для проживання. Саме поняття «відсутність будь-якого житла», тобто відсутність житлового приміщення, може стосуватися трьох вимірів фізичної, соціальної чи правової сфери або їх комплексу.

Європейська Федерація національних організацій, що працюють з бездомними, класифікує бездомність як:

- безпритульність, що виражається: у відсутності даху над головою, приватного простору для соціальних стосунків, права власності на нього;
- бездомність – відсутність дому, хоча місце для проживання є, приватний простір відсутній, відсутнє і право власності на нього;
- ненадійне, негарантоване проживання (адекватне житло) – незважаючи на те що місце для проживання та приватний простір є, немає гарантованого проживання;
- неадекватне проживання (надійне і гарантоване проживання) – хоча приватний простір, місце для проживання та право власності на нього є, проте умови для проживання дуже погані, що ставить під загрозу можливість майбутнього перебування в ньому.

На основі цієї класифікації бездомності слід зробити висновок про те, що людина зі статусом «бездомний» у європейських країнах відрізняється від безпритульної лише тим, що користується послугами спеціальних притулків, у той час як безпритульні в прямому сенсі перебувають без даху над головою.

Цікавим є розмежування зарубіжними вченими осіб, які не мають дому, на бездомних, «бездахових» та маргінально поселених ^[168]. Бездомні особи не мають або не можуть використовувати місце для проживання, а також ті, які значний період часу живуть у закладах для бездомних. «Бездахові» відрізняються від бездомних тим, що не користуються послугами закладів для бездомних осіб. Маргінально поселені мешкають у фургонях, землянках, у подібних, непридатних для проживання, місцях або у друзів чи родичів, які з жалю не виганяють їх на вулицю, проте гарантій тому, що це триватиме довго, немає.

Як правило, у нашій державі бездомними вважаються особи, які проводять увесь час на вулиці, проживають у непридатних для життя приміщеннях: покинутих будинках, недобудовах, на горищах, у підвалах, на підприємствах, які не функціонують, колишніх складах тощо. Це найбільш видима, найлегша для сприймання оточенням форма бездомності. Така людина, у першу чергу, є безпритульною. Заклади влади, різні організації громадянського суспільства, церковні парафії надають допомогу людям, які не мають даху над головою, у вигляді тимчасового притулку (тобто місця, де вони могли би проживати), не враховуючи всіх тих обставин, які призвели до того, через що людина стала безпритульною. Це не є правильним, адже в такому разі, хоча людина і позбувається статусу безпритульної, бездомною вона може залишитися.

Для найбільш точного тлумачення терміну «бездомний», велике значення має розуміння поняття «житло». У Конституції України закріплюється право кожного на житло. Зміст цієї статті зводиться до того, що державою повинні надаватися можливості для кожної людини збудувати власне житло, набути житло у власність

¹⁶⁶ Медвідь А. Соціальний захист бездомних осіб та безпритульних дітей. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. – Одеса. – 2015.

¹⁶⁷ National Alliance to End Homelessness [Electronic Resource]. – Way of access : http://www.endhomelessness.org/pages/legislative_updates. – Заголовок з екрана.

¹⁶⁸ Кожура Л.О. Бездомні особи як об'єкт адміністративно-правового захисту // Митна справа. – 2012. – № 1. (79). – част. 2. – Кн. 1. – С. 169.